

філософських знань, що висвітлює, інтерпретує, осмислює релігійний феномен у таких його основоположних аспектах, як буття, діяльність і знання.

*Г.Кулагіна** (м. Київ)

СИНКРЕТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ПОБУТОВОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНИХ УКРАЇНЦІВ

Проблема релігійного синкретизму та побутової синкретизованої релігійності – це два аспекти аналізу релігії. Головним об'єктом й предметом нашого дослідження є другий аспект – функціонування православ'я на побутовому рівні.

Об'єктивно немає й не було жодної форми релігії, яка б виступала “у чистому вигляді”, тобто на своєму ортодоксально-канонічному рівні. Так, навіть світові релігії є спадкоємцями реліктових вірувань, продуктом подальшої їх трансформації у конкретних соціально-економічних та історичних умовах.

Під час генезису й тривалої історичної трансформації під впливом християнства місцеві язичницькі культу східних слов'ян асимілювались й синтезувались, утворюючи специфічні етноконфесійні й поліконфесійні структури. Натомість кожна з них являє собою у певній мірі неповторне історичне і соціальне явище.

Дослідження аналогічних етноконфесійних і поліконфесійних феноменів має складну історію. Значне місце приділяється їм у богословській літературі, в закордонному релігієзнавстві. Більшість теоретиків християнства з прамонотеїстичних позицій заперечує етнічну специфіку релігій народів.

З цієї точки зору цікавою є думка А.Кураєва, який, полемізуючи з “синкретистами”, зауважує, що не можна урівнювати релігію і культ, адже Церква – це не лише обрядність: “Християнство, православ'я – не лише обряд. У нас є *своя* філософія. І християнська думка (філософська і богословська) достатньо самостійна, достатньо розроблена, достатньо багата, щоб відстоювати свою, цілісну і продуману систему розуміння світу, людини і Бога” [Кураев А. Пантеїзм и монотеїзм // Вопросы философии.– 1996.– № 6.– С. 36 - 53].

* Кулагіна Г. – аспірантка Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

Не заперечуючи оригінальності православної філософії, своєрідного бачення нею людини та місця людини в світі, зазначимо, що слід розглядати еволюцію релігійної системи східних слов'ян як об'єктивний процес, детермінований певними соціально-економічними факторами й умовами. На думку деяких вчених, специфічною етноконфесійною системою виступає двовір'я як механічне з'єднання елементів світових релігій з елементами місцевих язичницьких культів. Аналогічні твердження, а також доцільність терміну, потребують критичного підходу.

Весь християнський культ створювався з тих елементів, що знаходились в оточуючому його релігійному середовищі, тобто з язичництва й магії. Проте лише засвоєні християнами елементи язичницького культу стали вважатися істинними, що не скажеш про язичницькі вірування та звичаї. Те, що сьогодні було язичницьким, завтра ставало священним, і навпаки", - відзначає А.Ранович [Ранович А. Как создавались жития святых.- М., 1961.- С. 52].

З часів Феодосія, ігумена Печерського, для характеристики синкретичного світогляду народу вживався термін "двовір'я". "Він не є вірним, - зауважує М.Маторин, - хоча й набув всіх прав громадянства". Адже має місце не механічне поєднання двох вір ("двовір'я"), а своєрідна амальгама, синкретизований, але водночас цілісний світогляд [Маторин Н., Невский Н. Программа для изучения бытового православия.- Л., 1930.- С. 13].

Й.Кривельов також наголошує на неточності поняття "двовір'я" для характеристики релігійного становища на Русі. На його думку, мова йде не про встановлення двох паралельних рядів релігійних явищ, а про поєднання язичництва з християнством, про синкретизацію цих релігій [ИНА АОН.- Ф. 1.- Оп. 4.- Ед. ф. 27.- С. 62-80]. На термінологічну суперечливість "двовір'я" вказувало багато вчених. Така ситуація примушувала шукати нові оціночні критерії і терміни для подібних духовних процесів.

На сучасному етапі більшість дослідників релігійних вірувань широко застосовують термін "синкретизм" (від грец. слова *syn*, лат. *cresco* - сполучення, з'єднання). Під релігійним синкретизмом прийнято розуміти діалектичний процес взаємозв'язку, взаємовпливу й взаємопроникнення уявлень й культових дій, які відносяться до різних релігійних систем. Історично взаємопроникнення різних релігійних систем завжди мало місце при зустрічі кількох релігійних напрямків, незалежно від того примусово чи без примусу розповсюджувалися релігійні структури [Кудряшов Г.Е. Динамика полисинкретической религиозности.- Чебоксары, 1974.- С. 14].

Синкретичний тип релігійності є характерною рисою для релігійних уявлень всіх народів світу, в тому числі й для східнослов'янських. Аналізу еволюції, історичної трансформації, динаміки формування православно-язичницького синкретичного комплексу східних слов'ян присвячена певна кількість літератури. [Никольский И.В. История русской церкви.– Мн., 1931; Пропп В.Я. Русские аграрные праздники.– Л., 1963; Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки.– К., 1974]. Так, Й.Кривельов відзначає, що при зустрічі християнства з язичництвом останнє протягом століть залишалось значно сильнішим від першого, адже язичництво корінилося у самих основах народного життя, а його ритуально-побутові форми набули силу міцної традиції; на противагу цьому християнство прищеплювалося народу ззовні й часто силовими методами [Кривельов И.А. К характеристикам сущности и значения религиозного поведения // Советская этнография.– 1967.- № 6]. Серед інших причин тривалої життєдіяльності язичництва у східнослов'янському середовищі постають власні особливості християнства як релігії, вже раніше синкретизованої на язичницькій основі. Це давало можливість йому відносно легко поєднуватися з новим шаром язичництва – дохристиянськими віруваннями і культом східних слов'ян. До зазначених обставин приєдналася також незначна чисельність каналів, по яких поширювалось християнство в середовищі слов'янського населення, хоча історичні факти вказують на існування християнських спільнот на території східнослов'янських земель ще до офіційного хрещення Русі Володимиром.

Характер східнослов'янського язичницького синкретизму розглядався в роботах Н.Алексєєва, Г.Носової, Л.Тулцевої [Алексєєв Н.П. Коллектив колхозников. Социально-психологические исследования.– М., 1970.– С. 205; Носова Г.А. Опыт этнографического изучения бытового православия // Вопросы научного атеизма.– Вып. 3.– М., 1965; Тулцева А.А. Религиозно-бытовые пережитки у сельского населения.– М., 1970; Алексєєв Н.П. Коллектив колхозников. Социально-психологические исследования.– М., 1970]. Так, філософ Н.Алексєєв звертає увагу на ступінь збереження православно-язичницьких уявлень серед населення. У розвідках Г.Носової й О.Тулцевої приділяється значна увага світоглядним аспектам й традиційно-консервативній релігійно-побутовій обрядовості населення. Дослідниці відзначають, що обрядовість, втративши у багатьох моментах релігійний зміст, часто міцно зберігає свої зовнішні форми. Низка обрядових дій під християнським прикриттям утримує й деякий магічний зміст. Приміром, в уявленнях

віруючих про Вищу Силу віднаходимо риси давнього антропоморфізму.

В ряді досліджень православно-язичницька релігійність отримала назву “побутового православ’я”. Побутове православ’я, за визначенням Г.Носової, - це своєрідне відображення (відбиття) християнської релігії у побуті селянства. Воно історично утворилося в результаті синтезу язичництва і православ’я. Останнє не могло утвердитися в широких народних масах у своїй офіційній формі, а пристосоване до побутових умов, до виробничої необхідності, прийняло форму аграрно-побутових вірувань [Носова Г.А. Опыт этнографического изучения бытового православия // Вопросы научного атеизма.– Вып. 3].

Водночас визначення існує й у В.Келембетової, яка вважає, що побутове повір’я є однією з основних форм прояву традиційної релігійності у сучасному побуті. Зміст його можна визначити як оригінальне поєднання і переломлення у побуті та свідомості людей язичництва з християнською релігією. Це і своєрідне відображення канонізованих церковних образів, символів, формул, що лишилися незрозумілими для українців доби середньовіччя, і залишки народного господарсько-побутового календаря, на який нашаровувалося православ’я, і пережитки язичницьких обрядів та вірувань [Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки.– С. 90].

Сучасний вчений О.Іпатов зазначає, що православ’я засвоїлося віруючими у трансформованому вигляді як народна побутова віра. Взаємодія православ’я з народною традиційною культурою, взаємопроникнення язичницьких та християнських поглядів полегшили адаптацію на Русі християнських етичних нормативів та обрядності. Внаслідок цього утворилося “побутове православ’я”, для якого характерним є переплетення реальних та християнсько-язичницьких понять, суміш релігійної ідеології з нагромадженим народом соціальним досвідом у різних галузях буття. У такій народній вірі виступають разом незрозумілі і розпливчасті, марновірні уявлення про корисні та шкідливі сили природи, що оточували людину та елементи реального розуміння цих сил [Іпатов А.Н. Православие и русская культура.– М., 1985].

На думку Л.Тульцевої, побутове православ’я є комплексом релігійних вірувань, що включає в себе як елементи православної догматики, так і залишки дохристиянських культів. Два зазначених компоненти глибоко синкретизувалися. Перший, поступово асимілювавши другий компонент, на останніх стадіях став переважати. Проте елементи східнослов’янського язичництва в сфері релігійної

свідомості, а особливо поведінки (побуту) не розчинились, не зникли, а трансформувались у синкретичну систему, стали виявляти зворотню дію на православ'я. Такий тип синкретизації, коли у цьому синтезі беруть участь в основному два компоненти, можна вважати характерним для православних східнослов'янських народів.

Згідно з вищезазначеним слід звернути увагу на те, що термін “побутове православ'я”, хоча він і визначає істотну рису синкретизованих уявлень віруючих, а саме їх тісний взаємозв'язок з реальним побутом селянина, однак не розкриває у повному обсязі і багатоманітності сутність релігійного синкретизму. Деякі його компоненти, у даному випадку світоглядні, залишаються не повністю висвітленими. Дослідники часто ігнорують міфологічний елемент релігії, у якому найчіткіше виявляється її синкретичний характер. Так, у побутовій релігійній свідомості можна спостерігати уявлення про духів природи. Зустрічаються ще й пережитки первісного фетишизму. Останнє знаходить своє відображення у вірі в найрізноманітніші прикмети (у підкову, яка віщує щастя, розсипану сіль як вісник сварки й т.п.). Можна виявити також багаточисельні прояви раннього анімізму, тотемізму, магії.

Внаслідок цього для повнішої характеристики даної системи побутової релігійності придатним є запропонований М.Маторінім термін “православне язичництво”, або “православно-язичницький синкретизм східних слов'ян”, який ми умовно назовемо східнослов'янським типом синкретизації.

Всі окремі форми релігійного синкретизму мають між собою багато спільного, адже ідентичні релігійні системи мають народи, що знаходяться приблизно на однаковому рівні матеріального й духовного розвитку. Кожна з цих систем становить складну структуру, що утворюється під час синтезу давніх (язичницьких) культур з розвинутими монотеїстичними системами. До того ж, зазначені компоненти в синтезі не завжди грають однакову роль. Залежно від того, який з компонентів бере гору, змінюється характер і результат їх синкретизації, утворюючи то “язичницько-православний”, то “православно-язичницький” тип релігійності. У конкретних історичних умовах цей процес відбувається чи як просте, а чи ж як складне запозичення або ж як ототожнення ідентичних елементів релігійних уявлень й культу, що беруть участь у синтезі компонентів.

В процесі генезису й історичної трансформації конфесійної системи українців можна виділити кілька історичних етапів розвитку синкретизму: ранній синкретичний, синкретичний, розвинуто синкретичний. До того ж, кожний з них відображає певну стадію

історичного та соціально-економічного розвитку народу, певний історичний рівень розвитку релігії, характер взаємодії основних елементів синтезу.

Ранній етап еволюції релігійності народу можна умовно назвати раннім синкретичним, просинкретичним етапом, що передусе розвинутому синкретизму. Типовим його проявом були релігійні вірування східних слов'ян, у яких мали місце синкретизовані залишки всіх видів і форм ранніх релігійних уявлень: фетишизму, тотемізму, анімізму, магії й т.д. Ці форми релігії були уособленням конкретних предметів і явищ природи. Характерною рисою раннього синкретизму було злиття різних уявлень і культових дій, нерозчленованість релігійних та стихійно-матеріалістичних уявлень, які стали підґрунтям подальшої революції побутової релігійності етносу, що знаходився в стадії формування.

Саме під час формування й розвитку українського етносу відбувається синтез основних компонентів різних вірувань, виникає розвинутий тип синкретичної релігійності. Це вже, власне, етнічне синкретичне явище, своєрідна форма релігійного і національного еkleктизму.

Розвинутий релігійний синкретизм у загальній еволюції релігії займає лише певну ступінь і не є всеохоплюючим явищем, характерним для всіх часів й народів. Межі синкретизму такого типу хронологічно та регіонально обмежені. Саме тому вчені ставлять питання про ступені чи наступні етапи розвитку синкретичної релігійності.

Загальну закономірність стадіального формування нової синкретичної релігійної структури можна прослідкувати на прикладі формування синкретичної структури українців – православно-язичницької побутової релігійності. На першій стадії виразно зіштовхуються та входять у взаємозв'язок два компоненти – побутова язичницька релігійність українців і православ'я. На другій стадії розвитку ці два взаємодіючих компоненти ще існують у взаємовпливах, а на третій стадії йде процес взаємопроникнення та злиття цих основних компонентів синтезу. До того ж, один з них проголошується державною релігією, прищеплюється з позицій сили, інший, який функціонував на рівні побутової релігійності, оголошується поза законом і переслідується. У синтезі беруть участь два нерівнозначних і нерівноправних компонента, проте обидва вони безпосередньо впливають один на одного. Сила християнського компоненту виявлялась у чітких, опрацьованих ідеології та церковній обрядовості, соціальній організації служителів культу та у підтримці

державною владою. Сила іншого, місцевого, синкретизованого (язичницького) компоненту у його масовості, функціонуванні на рівні побутової релігійності. За цих умов православ'я значно пересинкретизувалося, але зберегло основні, фундаментальні моменти у віровченні, культовій практиці, ідеології, а побутова релігійність українців стала православно-язичницькою.

Процес синкретизації релігійних вірувань можна розглядати у двох площинах – горизонтальній, вшир, та у вертикальній, вглиб. Розглядаючи його в горизонтальній площині, слід відзначити, що православний тип побутової релігійності виступає більш синкретизованим явищем, ніж "язичницький". Синкретичних вузлів в ортодоксальних системах значно менше, ніж у співвідносних системах побутової полісинкретичної релігійності.

Інший аспект їх аналізу – це вертикальний розвиток процесу вглиб. У досліджуваній синкретичній системі не всі елементи синтезувалися однаково: є більш і є менш синкретизовані елементи. Аналізуючи побутову свідомість, до числа перших відносимо уявлення про душі, духи предків та ін. Щодо масової культової діяльності, то тут визначена особливість, яка характерна для релігійних обрядів і свят, пов'язаних з виробничою діяльністю та сімейним побутом людей. Синкретизовані та полісинкретизовані елементи релігій, як свідчать емпіричні дані, виявляються достатньо життєздатними, адже вони більш адаптовані для конкретних соціальних умов того чи іншого регіону, тих чи інших різновидів людської діяльності.

Важливим аспектом дослідження синкретичних систем є аналіз інтенсивності процесу синкретизації. З цього боку, цей процес ми характеризуємо як еволюційний, як процес поступової трансформації, обумовлений кількісними та якісними змінами у суспільному житті.

Подібно до інших релігій, православ'я на Україні функціонує на двох рівнях: на догматично-канонічному та на рівні побутової релігійності, останній з яких виступає проявом міри та характеру впливу першого на побутову свідомість і поведінку людей конкретної етносоціальної групи. У релігійній практиці перший рівень репрезентують офіційна церква та клір, другий – віруючі. Обидва зазначених рівні взаємопов'язані і взаємообумовлені; виокремлення одного з них як самостійного об'єкту аналізу можливе лише умовно.

Ортодоксально-догматичні системи, розповсюджуючись серед українців, історично трансформувалися, утворивши специфічний релігійний феномен – Українське православ'я. У нашому дослідженні, однак, цей аспект, заслуговуючи на увагу, розглядається лише побіжно. Основним об'єктом для нас є побутова синкретична

релігійність українців.

Акцентування уваги на другому аспекті релігійності українців обумовлене багатьма факторами. Передусім, на відміну від богословсько-догматичного вивчення, побутова свідомість об'єктивніше віддзеркалює реальний для даного часу та етносу стан релігійності, найкраще виражає його еволюцію з найдавніших часів. З іншого боку, у побутовій свідомості віруючих світські та релігійні елементи своєрідно переплітаються, взаємодіють, непомітно переходячи одне в одне. Таким чином, релігійна свідомість набуває "світського" характеру. Приміром, розуміння праведного життя у більшості віруючих зводиться не до аскетизму чи фанатизму у богословському розумінні цього слова, а до сумлінної праці згідно з нормами людського співіснування, в той час, коли скупі, жорстокі, безсердечні люди вважаються вірючими безбожниками. За сучасних умов має місце поступова переорієнтація віруючих з потойбічного на реальне життя, коли власне релігійні компоненти часто не посідають перших місць у свідомості та поведінці. Отже, набуття побутовою релігійною свідомістю і поведінкою більшості віруючих світського характеру веде до втрати окремих конфесійних рис.

Аналіз синкретичної релігійності вимагає вирішення ще однієї важливої методологічної проблеми – з'ясування критеріїв релігійності. Головним критерієм побутової релігійності є релігійна свідомість; вона найповніше відображає внутрішній світ віруючих. Побутова релігійна свідомість, іншими словами – релігійна психологія, є сукупністю релігійних уявлень, відчуттів, настроїв, звичок та традицій, пов'язаних з певною, а в даному випадку – православною релігійністю українців.

З релігійною свідомістю невідривно пов'язаний другий елемент побутової релігійності – релігійна поведінка, яка є зовнішньою формою прояву синкретичної релігійності. Однак за зовнішніми ознаками ще не можна твердити про релігійність особи, бо її дії не завжди зумовлюються релігійними мотивами. Саме тому обидва зазначені компоненти слід розглядати у взаємозв'язках з іншими компонентами релігійності.

Істотним елементом структури, яка аналізується нами, є соціальна організація служителів культів та віруючих. Порівняно з церковними формами (в це – релігійні інститути) позацерковні форми менш розвинуті.

Таким чином, синкретичну побутову релігійність українців слід розглядати як більш-менш струнку систему уявлень, настроїв і дій, а також соціальної організації віруючих.

Основні елементи релігії, характеризуючи синкретичну

релігійність, знаходяться у тісному з'єднанні та певним чином співвідносяться. Залежно від типу релігійної системи, співвідношення між ними буває не завжди однаковим. Для язичницько-православного та православно-язичницького типів релігійності найхарактернішими є елементи релігійної поведінки, а світоглядний аспект виявлений менш чітко.

Розуміння єдності основних елементів синкретичної релігійності важливе для розв'язання ще однієї методологічної проблеми – проблеми типологізації віруючих. Слід з'ясувати, як диференціювати віруючих українців, які ознаки брати за головні, яку особу можна вважати віруючою. Безумовно, віруючий повинен володіти всіма елементами побутової релігійності, найголовнішим серед яких є релігійний світогляд. Проте цього не достатньо. Про справжню релігійність можемо казати лише тоді, коли релігійна віра виступає мотивом діяльності, мотивом поведінки. Відтак найважливішим показником релігійності особи є такі види її поведінки, які майже виключають або роблять малоймовірним нерелігійну мотивацію. До таких показників відносимо, зокрема, молитву вдома, пропаганду релігії серед оточуючих, читання релігійних книг та журналів й т.ін.

Керуючись загальнометодологічними принципами, віруючих українців диференціюємо на такі головні типи: 1) ті, які дотримуються релігії за традицією; 2) глибоко віруючі. Віруючі, які дотримуються релігії за традицією, на відміну від глибоко віруючих, не впевнені, а лише допускають існування надприродних сил, пасивні у культовій практиці, слабо або зовсім не пов'язані з певними релігійними організаціями. За соціально-демографічними ознаками вони стоять ближче до проміжної категорії – хитких у своїх поглядах, ніж впевнено віруючих. Суттєвою ознакою глибоковіруючих є впевненість в існуванні надприродних сил, активна культова практика, ревне ставлення до релігійних свят і обрядів, збереження предметів культу та поклоніння їм, розповсюдження певних поглядів, релігійне виховання дітей, зв'язок з релігійними організаціями, стійкий зв'язок з релігійним мікросередовищем.

Побутова релігійна свідомість, що розглядається нами як головний компонент дослідження релігійної синкретичної структури, характеризується специфічними особливостями, а саме: має просту структуру, про що свідчать недостатньо оформлена теологія та нерозроблена догматика. Архаїчні синкретизовані релігійні уявлення та їх сучасні прояви залишаються на рівні побутової свідомості. Однак міфологічний, у багатьох моментах архаїчний рівень релігійної

культури, не виключає її життєдіяльності, адже саме язичницька міфологія стала підґрунтям і складовою частиною віровчень всіх наступних типів релігій. Первинні зв'язки людини з природою та суспільством, відобразившись у цих віровченнях, певним чином видозмінюючись, часто були адаптованішими до конкретних умов сучасного життя людей.

*І.Петрова** (м. Луцьк)

ХРИСТІЯНСЬКА ДУХОВНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ПРИРОДА ТА ЗМІСТ

В релігієзнавчій літературі питання християнської духовності розроблено недостатньо. З цього приводу цікавим є аналіз християнської духовності у її зв'язку з ісихастською антропологією в дослідженні С.Хоружого. Проте, дефініція християнської духовності в цій праці відсутня, хоча сам термін вживається у вигляді синоніму ісихазму, який розуміється як її традиція і течія [Хоружий С.С. Аналитический словарь исихастской антропологии // Синергия. Проблемы аскетики и мистики Православия.- М., 1995.- С. 60]. Філософ стверджує, що в основу християнської духовності покладена ідея обожнення людини, набуття нею боголюдської природи. Відтак християнська духовність - це обожнення людини. Дане твердження є важливою методологічною засадою при дослідженні цього феномену. Акцентується діяльнісний аспект духовного досвіду аскези, розуміння останнього як безупинної праці самоперетворення, аутотрансформації, містичного досвіду трансцендентного і трансцендуючого спілкування.

Така "антропологічна" парадигма християнської духовності спрямована на подолання абсолютизації "екзистенціальної інтерпретації" релігійного досвіду, оскільки вона акцентує увагу саме на динамічності людської природи, можливості її трансцензусу.

В межах екзистенціональної традиції можна виокремити богословське розуміння духовності. Спроба аналізу духовного феномену християнства в його ісихастському варіанті під кутом зору екзистенціалізму належить І.Мейєндорфу. Богослов відмічав, що в основі духовного ідеалу ісихазму лежить ідея богоспрямованості людської природи. Онтологічним джерелом духовності людини є

* Петрова І. – пошукачка Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.